

Ідея української державності на сторінках видань 1920-х-1930-х рр., що вийшли друком за межами радянської України : за матеріалами документів з фонду Національної історичної бібліотеки України.

Драматичний перебіг національно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр. і вимушена еміграція частини прогресивних українських науковців спричинили активізацію розвитку вітчизняної історіографії за кордоном.

У Національній історичній бібліотеці України зберігаються рідкісні документи - історико-політичні нариси та дослідницькі роботи видатних особистостей і провідників української незалежності першої чверті 20 століття, що вийшли друком за межами радянської України.

На багатьох з них – штамп «Спец. фонд». До таких фондів за часів СРСР регулярно відбиралась так звана антирадянська література. Особлива увага приділялась виданням, що вийшли друком після 1917 року: белетристика, публіцистика, книги з історії України тощо. Доступ до спецфондів був максимально обмежений.

У Відні 1921 року побачила світ праця видатного українського історика, громадського і політичного діяча М. С. Грушевського (1866-1934) «Початки громадянства» [1], в якій вчений обґрунтував свої погляди на державу і націю. Видання є найпомітнішою публікацією Українського соціологічного інституту. Перший науковий український заклад в еміграції, заснований у Відні наприкінці 1919 р. Михайлом Грушевським, Інститут став основним місцем його наукової діяльності у період перебування за кордоном.

Коштом Українського соціологічного інституту у Відні того ж 1921 року вийшли 4-томні «Замітки і матеріали до історії української революції» публіциста, громадсько-політичного діяча доби Української революції 1917-1921 років, Павла Христюка (1890-1941) [2].

Книга є дуже детальним викладенням історичних подій. Вдало підібраний фактаж - листівки, звернення, промови і діалоги, листи, а також чітка авторська позиція надають цій книзі надзвичайної достовірності. У НІБУ зберігаються 2-ий та 3-ій томи видання.

Окрім штампу «Спец. фонд», на титульному аркуші видання - печатка Української бібліотеки Симона Петлюри в Парижі («Bibliothèque Ukrainienne Simon Petlura a Paris»). Ця бібліотека – осередок українського культурного життя у Франції, – заснована у 1926 році з

ініціативи Комітету вшанування пам'яті Голови Директорії УНР, Головного Отамана війська УНР Симона Петлюри, який трагічно загинув на паризькій вулиці Расіна у травні 1926 року. Активну участь у заснуванні бібліотеки взяли В'ячеслав Прокопович, Іларіон Косенко, Олександр Удовиченко, Олександр Шульгин та Іван Рудічів [3 ; 4, с. 216-237].

Під час німецької окупації Парижа у роки Другої світової війни фонд бібліотеки (який налічував майже 20 тис. примірників документів) був вивезений до Берліна. Влітку 1943 року розпочалося перевезення матеріалів, зібраних різними структурами відомства Альфреда Розенберга (проводило захвачення культурних цінностей на окупованих територіях) з Берліна до м. Рацібор (Ратібор) у Силезії (тепер територія Польщі). Саме звідси, ймовірно, фонди цієї Бібліотеки у 1945 році разом з іншими трофеями були вивезені радянськими військами і опинились в різних бібліотеках колишнього Радянського Союзу.

Український соціологічний інститут проіснував у Відні до березня 1924 року (до повернення М. Грушевського та його соратників в Україну). Далі українські соціологічні студії в еміграції розвинулись у Празі.

Прага у 1920-х-1930-х рр. стала центром українського національного суспільно-політичного, культурного та наукового життя [4, с. 104]. Тут досить активно діяли кілька українських освітньо-наукових установ: Український вільний університет, Українська господарська академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український робітничий університет, Український інститут громадознавства (Соціологічний інститут) та ціла низка культурно-освітніх товариств, наукових та мистецьких організацій, що об'єднали навколо себе не просто справжніх патріотів - безпосередніх учасників та активних діячів українських визвольних змагань, але й талановитих вчених, найкращих представників української наукової еліти. Провідну роль у цьому процесі відіграв Український громадський комітет, заснований у 1921 році керівниками Закордонного комітету Української партії соціалістів-революціонерів Микитою Шаповалом та Никифором Григорієвим. Досвідчені політичні і державні діячі, науковці-соціологи, вони вважали, що свідомим громадянином, активним учасником боротьби за власну державність може бути лише всебічно освічена людина, яка спроможна вивчати та аналізувати нагальні проблеми, що виникають у конкретну добу існування українського народу.

Помітна роль у розвитку українського суспільствознавства та розробці концепції об'єднання усіх національних демократичних сил на засадах соборності, незалежності та демократичного розвитку України належить громадському і політичному діячеві, публіцисту, вченому-суспільствознавцю, співзасновникові Українського соціологічного інституту у Празі Никифору Яковичу Григорієву (1883-1953) [4, с. 110].

Ось головні ідеї, зазначені у його працях: «...Зміст усякої національно-державної політики (способів захисту національно-державних інтересів) означається [...] тим, що власне потрібно зробити для здобуття, захисту та розвитку території, господарства й культури нації і держави» [5, с. 8].

«Тільки революція 1917 року, - пише Григорієв, змінила ідеал самостійності української державности, дала підставу для його зреалізування й разом з тим поклала початок українській національно-державній політиці» [5, с. 11].

Вчений застерігає: «Нація, яка не має власних політичних ідей, живе чужими, асимілюється, вироджується, перестає бути окремим самобутнім організмом, бо не може захищати своїх інтересів» [5, с. 4]. «Нація, яка втрачає свою культуру, втрачає один із головних засобів боротьби за вільне самостійне існування». «Боротьба за культуру в кінцевому висліді – боротьба за державу, за політичну самостійність. Хто не дає розвиватись культурі, той перешкоджає здобуттю політичної волі» [5, с. 5].

«Своя держава, своє державне самоврядування – це ідеал кожної нації, бо, тільки маючи свою державну організацію, нація спроможна здобути й захистити ... територію, налагодити... господарство й розвивати... культуру...» [5, с. 6].

В НІБУ зберігається декілька празьких видань українського політичного і громадського діяча, публіциста, соціолога Микити Юхимовича Шаповала (1882-1932) [7, 8, 9, 10, 11].

«Я керувався одним, - пише вчений у книзі «Велика революція і українська визвольна програма» – говорити наукову та історичну правду...» [10, с. 1]. Тож, розповідаючи про трагічні події визвольних змагань 1917-1921 рр., Микита Шаповал аналізує і оцінює їх «лише на основі фактів». Він не просто простежує історію «революційної доби», аналізує помилки «за революції», причини поразки та її наслідки, але й складає програму дій на майбутнє. «Україну врятують, - пише він - національно-громадська творчість, продукція матеріальних і духовних вартостей, [...] утворення соціального зв'язку між українськими індивідами, цебто, перетвір сипучого піску індивідів у цементовану реальною взаємочинністю націю. [...] Треба передовсім старатись науково розуміти, науково думати й невтомно працювати. Не «орієнтація», а праця. Не інтриги, а соціологія, не скігнення, а бадьора боротьба й завзяття. Не слова, а книги, діла, матеріалізовані вартості, створять нам суспільство-націю й державність» [7, с. 70].

У 1937 році Український соціологічний інститут у Празі видав збірку політичних творів визначного українського публіциста, історика, філософа, громадського діяча, одного з організаторів київської «Старої громади» Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895) [12].

Видання вийшло за загальною редакцією Павла Олександровича Богацького (1883-1962) - українського письменника, журналіста, літературознавця, політичного і військового діяча.

Разом з Микитою Шаповалом Павло Богацький свого часу був організатором і редактором київського літературно-критичного і громадсько-публіцистичного журналу «Українська хата» – патріотичного осередку суспільного життя 1909-1914 рр., на сторінках якого висвітлювались ідеологічні засади українського визвольного руху та ідеї національної державності. У 1920 році Богацький емігрував до Польщі, весною 1922 р. переїхав до Чехословаччини, де працював у редакції громадсько-політичного та літературно-мистецького часопису «Нова Україна», був головою «Українського Громадського Видавничого Фонду», а з 1929 р. працював в Українському Соціологічному Інституті в Празі [13].

Активна робота українських наукових і культурно-освітніх інституцій у Чехословаччині була б неможливою без політичної та фінансової підтримки керівництва цієї країни та особисто першого президента Чехословацької республіки Томаша-Гарріґа Масарика (1850-1937), за ініціативи та безпосередньої участі якого у 1920-ті-1930-ті рр. Прага перетворилась на один з центрів української еміграції в Європі [4, с. 105].

Одним з перших Масарик звернув увагу на існування «українського питання», вивчав історичне минуле, національно-визвольні проблеми й прагнення українського народу, з розумінням ставився до національно-культурних вимог українців. Діяльність цього непересічного політичного діяча охарактеризовано у книзі українського соціолога, публіциста і політичного діяча, доцента Української господарської академії в Подєбрадах Ольгерда Ішполіта Бочковського (1884-1939) «Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання» (Подєбради, 1930) [14].

Говорячи про видання 1920-х-1930-х рр., неможливо не згадати такий жанр в історичній публіцистиці як авторські спогади. Безпосередні учасники, активні діячі українських визвольних змагань залишили нащадкам своєрідні літописи тих драматичних подій.

Так, в Берліні, у видавництві «Українське слово» у 1923 році вийшла книга українського громадсько-політичного діяча, публіциста та педагога Віктора Никаноровича Андрієвського (1885-1967) «З минулого». У фонді НБУ зберігається 2-ий том (Ч. 1) цього видання.- «Від Гетьмана до Директорії» [15].

Ось деякі уривки з книги: «Остання революція погребла на віки гниле й кволе коріння «культурництва», «етнографізму», солодку отруту інтернаціонального братерства і всякі інші тому подібні справді «пустые мечтания». Хто мав і має власні очі, той бачить, що нам нашої

свободи не дадуть ні «Вільна Спілка Народів», ні «Ліга націй», ані чергове число інтернаціоналу [...]. [...] Доки ми нашими власними руками не побудуємо своєї власної хати, доти ми не маємо права ні на які апеляції до людського співчуття. Доки ми самі не станемо безроздільними панами на нашій землі, доки не збудуємо власної держави, доти всі наші найскромніші культурні змагання в очах світу будуть нічим іншим, як тільки злочинним «сепаратизмом», «контрреволюцією», «німецькою, польською або російською інтригою», «зрадою славянству» і всякими іншими [...] гріхами». «[...] Доки на карті Європи нашими зусиллями, а як треба, то й мечем нашим не буде вирито ім'я «Україна», доти самі ми лишимося «Русскими», «Малоросами», «Малополяками», «Русинами» і т. д. [15, с. 304, 305]. «Але України ми доти не збудуємо, доки не витворимо нових людей, нового світогляду й нової моралі [...]». «[...] Наше нове покоління мусить виховати народ, [...] в труді і свідомості своїх обов'язків перед Батьківщиною [...]» [15, с. 305]. «[...] Аж тоді ім'я Українець здобуде собі серед людей пошану...[...] Тоді нарешті сповниться і той ідеал, за який зложили свої благородні кості тисячі найліпших синів України [...]» [15, с. 307, 308].

Спогади про драматичні 1914-1920-ті роки залишив активний учасник політичного життя Української революції Дмитро Іванович Дорошенко (1882-1951) – перший, за словами Олександра Оглоблина (1899-1992), український історик, який дав науковий огляд історії України як процесу розвитку української державності.

Книга «Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1920 роки» [16], вийшла друком у видавництві «Червона калина» у Львові, який входив у ті часи до складу Польщі. 1-ша частина спогадів називається «Галицька Руїна 1914-1917 років»; 2-га – «З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради)»; 3-тя частина – «Доба Гетьманщини (1918)». Саме цей період української історії автор вважає дуже важливим, як він пише, «вже тим, що це була доба організації Української Держави не «кустарними» способами, як було до того часу, а методами чисто державними...» [16, с. 96].

Накладом видавничої спілки «Діло» (Львів) у 1925 році вийшли спогади визначного громадського діяча, мецената української культури, публіциста Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861-1929) [17], які дають багатий матеріал до історії українського руху кінця XIX та початку XX століть.

Упродовж восьми років (1906-1914) власним коштом Євген Чикаленко видавав єдину в тодішній Російській імперії щоденну україномовну газету «Рада», навколо якої гуртувалися визначні діячі майбутньої Української Народної Республіки.

У часи Визвольних змагань він першим ініціював скликання Центральної Ради та закликав Михайла Грушевського повернутися з Москви та очолити її [18].

У Львові надруковано дослідження громадського діяча, журналіста, видного українського галицького політика міжвоєнного періоду – Василя Миколайовича Мудрого (1893-1966) [19, 20].

У книзі «Лихоліття України» (1933) [20] автор намагається донести до міжнародної спільноти гірку правду про голодомор в Україні 1932-1933 рр., національну, економічну політику радянської влади, що призвели до трагічної загибелі мільйонів людей. У додатках до книги представлено уривки зі статей американських та європейських (французьких, англійських, швейцарських, німецьких, бельгійських) часописів, які висвітлювали у ті часи голод в Україні, а також листи пересічних людей, які були свідками та переживали ті страшні дні української історії.

У Львові побачили світ також дослідження громадського та політичного діяча, педагога, дослідника історії української преси, книгознавця Аркадія Петровича Животка (1890-1948).

Перебуваючи від 1923 року у Чехословаччині, Аркадій Животко став референтом Українського історичного кабінету, де зберігався колосальний архівний і бібліографічний матеріал з історії українського національно-визвольного руху [4, с. 142]. Він був серед тих небайдужих творців архіву, хто глибоко вірив, що все це безцінне духовне багатство колись повернеться на Батьківщину і слугуватиме благородній справі розбудови власної незалежної держави.

Наукове опрацювання документальних, як він зазначав, самих «більшевицьких матеріалів» (урядових документів, витягів з книг і часописів), дозволила вченому у книзі «Як совітська Москва звоювала Україну» (Львів, [після 1930]) [21] прослідкувати та проаналізувати хронологію історичних подій 1917-1919 рр.

В бібліотеці видавництва «Нашої культури», що діяло під орудою колишнього ректора Кам'янець-Подільського українського університету й міністра освіти та віросповідань уряду УНР, а пізніше професора Варшавського університету Івана Огієнка вийшла друком книга А. Животка «Українське питання в поглядах російської суспільної думки» (1936) [22].

В серії «Рідне слово» львівського часописа-тижневика «Народна справа», заснованого у 1928 році Іваном Тиктором побачила світ книга журналіста і громадського діяча Василя Бачинського (1892-?) «Україна рве кайдани» [1937] [23].

Екземпляр, що зберігається у фонді НІБУ – особливий: на титульному аркуші – рукописний напис не встановленої особи: *«Народ[е]пробуд[ись] іди у Бії за Волю свободи[у?]»*.

Автор простежує основні етапи визвольних змагань 1917-1920 рр., аналізує та називає причини невдач боротьби за державну самостійність. Завершується видання такими словами: «Революція, яка розгорілась на Україні, розбудила в українських масах сили, які до того часу дримали. Віковична неволя зробила те, що нарід умів тільки тужити за волею, а не умів пробудитися та стати до оборони свого життя. Тим, що пробудило наш нарід, з віковичного сну, був 1917 рік...». «І хоча наші землі розмежовані, то світлі переживання та ясне минуле, геройська боротьба за нашу Державність з'єднали нас духовно в одну Націю...» (далі текст прочитати неможливо, рядки замазано чорними чорнилами...) [23, с. 31, 32].

Тож справді, події Української революції 1917-1921 рр., боротьба за самостійну державу мали неабияке значення для здобуття Україною незалежності у 1991 році. Невтомна подвижницька суспільна праця, наукова та культурно-освітня діяльність українських вчених, політичних та громадських діячів за кордоном забезпечили збереження національної ідентичності, єдності України, сприяли популяризації історії її визвольного руху.

Список літератури:

1. Грушевський, Михайло. Початки громадянства (генетична соціологія) / Мих. Грушевський ; Institut sociologique Ukrainien. – [Відень], 1921. – 328 с.
2. Христюк, Павло Оникійович. Замітки і матеріали до історії української революції : 1917–1920 рр. : [у 4 т.] / Павло Христюк ; Укр. соціол. ін-т. — Wien : [б. в.], 1921. – (Українська революція. Розвідки і матеріали).
3. Кот С. І. Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі, Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі / С. І. Кот // Енциклопедія історії України : в 5-ти т. Т. 1. А-В / НАН України, Ін-т історії України ; ред. В. А. Смолій. – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 260.
4. Палієнко, Марина. Архівні центри української еміграції : (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Палієнко ; Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ : Темпора, 2008. – 697 с.
5. Григорієв-Наш, Никифор. Підстави української національно-державної політики / Н. Григорієв-Наш. – Прага-Берлін : Нова Україна (Друковано в друк. К. Г. Редера, Тов. з обм. порукою в Ляйпцігу), 1923. – 27 с.
6. Григорієв, Никифор (професор Українського Соціологічного інституту). Підстави Української незалежної політики / Никифор Григорієв. – Дітройт, 1939. – 52 с.
7. Шаповал, М. Шлях визволення : суспільно-політичні нариси / М. Шаповал. – Прага-Берлін : Нова Україна, 1923. – 70 с.

8. Шаповал, М. Большевизм і Україна / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1926. – 60 с.
9. Шаповал, М. Засади Української визвольної програми / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927. – 61 с.
10. Шаповал, М. Велика революція і Українська визвольна програма : (Виклади в Америці) / М. Шаповал. – Прага : Накладом вид-ва «Вільна Спілка» і Укр. робітничого ун-ту, 1927. – 324, VII, [2] с. – Чистий прибуток призначається на користь Українського робітничого університету в Празі.
11. Шаповал, М. Ю. Занепад У. Н. Р. / М. Ю. Шаповал. – Прага : Вільна Спілка, 1928. – 42 с.
12. Драгоманов, Михайло. Вибрані твори : збірка політичних творів з примітками. Т. 1 / Михайло Драгоманов ; під заг. ред. Павла Богацького ; Український соціологічний інститут в Празі. – Прага ; Нью-Йорк : Накладом Українських поступових товариств в Америці, 1937. – XVI, [1], 415 с.
13. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. 1 / Наук. т-во ім. Шевченка ; гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1955. – С. 143.
14. Бочковський, О. І. (доцент Української господарської академії в ЧСР). Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання : (Спроба характеристики та інтерпретації) / О. І. Бочковський ; вид. Української господарської академії в ЧСР. – Подєбради, 1930. – 244 с.
15. Андрієвський, Віктор. З минулого. Т. 2. Від Гетьмана до Директорії. Ч. 1. Гетьман / Віктор Андрієвський. – Берлін : Українське слово, 1923. – 309 с. – (Бібліотека «Українського Слова» ; ч. 41).
16. Дорошенко, Дмитро. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918). Ч. 1-4. / Дмитро Дорошенко. – Львів : Червона калина, 1923. – 131, 96, 122, 100 с.
17. Чикаленко, Євген. Спогади (1861-1907) : [в 3-х ч]. Ч. 1 / Євген Чикаленко. – Львів : Накладом Видав. Спілки «Діло», 1925. – 139 с. : портр.
18. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. 10 / Наук. т-во ім. Шевченка ; гол. Ред.. Володимир Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк Молоде життя, 1984. – С. 3748.
19. Мудрий, Василь. Боротьба за огнище української культури в західних землях України / Василь Мудрий. – Львів : Накладом Української краєвої студентської ради (З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка), 1923. – 130, [1] с. – (Центральне бюро преси і пропаганди професійної організації українського студентства ; вип. 1).

20. Мудрий, Василь. Лихоліття України / Василь Мудрий. – Львів : Накладом Українського Громадського Комітету Рятунку України, 1933. – 131 с.
21. Животко, Аркадій. Як совітська Москва звоювала Україну? / Аркадій Животко ; вступ Н. Григорієва. – Львів : Накладом Соймового клубу У. С. Р. П. (Друк. Артура Гольдмана), [після 1930?]. – 46, [2] с. – (Українська Соціалістична Бібліотека).
22. Животко, Аркадій. Українське питання в поглядах російської суспільної думки / Аркадій Животко. – 1936. – (Бібліотека «Нашої культури» / видає проф. д-р Іван Огієнко). – Відбитка з «Нашої Культури» 1935-1936 р.р.
23. Бачинський, Василь. Україна рве кайдани : (Двадцятьліття Української революції) / Василь Бачинський. – Львів : Видавець Іван Тиктор, [1937]. – 32 с. – (Бібліотека «Народньої справи» «Рідне слово» ; ч. 3).